

Leíró magyar hangtan

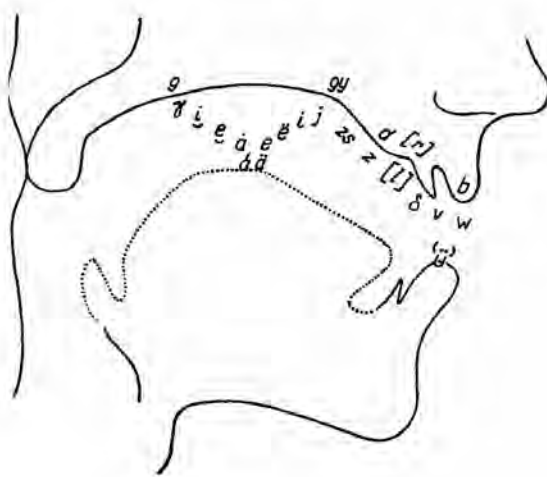
13. téma

A magánhangzók és a mássalhangzók elkülönítése

A nyelvészeti hagyomány szerint a hangokat két nagy csoportra szokás osztani: magánhangzókra (*vokális*, rövid.: V) és mássalhangzókra (*konzonáns*, rövid.: C). Ezeknek a hangoknak a magyar elnevezése azon a közkeletű, de már rég meghaladott (de a hangokat jelölő betűk neve által megerősített) felfogáson alapul, hogy a magánhangzók magukban is hangoztathatók, míg a mássalhangzókat csak egy magánhangzóval együtt tudjuk kimondani. Ez természetesen nem igaz, hiszen pl. a réshangok (*s*, *z*), az okkluzívák (*m*) vagy a pergőhangok (*r*) magukban is hangoztathatók.

Az elnevezésnek nem is ez a valódi oka, hanem hogy a magánhangzók magukban is alkothatnak szótagot, a mássalhangzók viszont nem. Ez a magyarban igaz, de más nyelvekben nem (vö. cseh: *Strč prst skrz krk!* 'Dugd egy ujjad a torkodba!' — itt az *r*-ek töltik be a szótagmag szerepét), ilyen módon általában nem lehet így elkülöníteni a hangok két nagy csoportját.

Ami miatt nem könnyű a magánhangzók és mássalhangzók szétválasztása, az az, hogy a valóságban nem válnak szét, ugyanabban a hangcsatornában keletkeznek:

A magánhangzók és mássalhangzók közé húzott határ mesterséges, a valóságban nem létezik, ebből következően bizonyos átmenetekkel kell számolnunk.

Deme László *A mai magyar nyelv rendszeré*-ben a következő ismérvek alapján különbözteti meg a magán- és mássalhangzókat:

Magánhangzók	Mássalhangzók (kivéve a <i>h</i>)
A) 1. zöngés	A) 1. zöngés és zöngétlen
2. alaphangjuk: zöngé	2. alaphangjuk: zörej
3. mind szájhang	3. ált. szájhangok, de vannak orrhangok is
4. nyíláshangok	4. akadályhangok
5. a garat és a szájüreg két szervpárjának <i>együttes</i> működése jellemző	5. a garat és a szájüreg két szervpárja közül csak az <i>egyiknek</i> a működése jellemző
B) szótagmag	B) kísérő természetű

Ez a felosztás (túl azon, hogy csak a magyarra igaz) az újabb fonetikák szerint tarthatatlan, hiszen nem tud mit kezdeni azzal, hogy nemcsak a *h*, de további mássalhangzók (pl. *j*, *β*) sem akadályhangok.

A modern fonetikák/fonológiák a magánhangzós és mássalhangzós tulajdonságot mint megkülönböztető (disztinktív) jegyet a nyílás és az akadály (elsősorban a szájüregbeli nyílás és akadály) képzésmóddal azonosítják. Eszerint — bár a gégefő(ben létrejövő zöngé) is meghatározza, hogy milyen lesz a hang képzése — végül mégis a toldalékcsoébeli akadály megléte (mássalhangzó) vagy hiánya (= nyílás; magánhangzó) dönti el a kérdést.

A mgh/msh jegy látszólag bináris: vagy magánhangzós egy hang vagy nem (illetve fordítva):

	magánhangzós (nyílás)	mássalhangzós (akadály)
magánhangzó	+	
mássalhangzó		+

A valóságban azonban szokás átmenettel számolni. Hol az átmenet? Két lehetőség is felvetődik:

	magánhangzós (nyílás)	mássalhangzós (akadály)
1. magánhangzó	+	–
2. ???	+	+
3. ???	–	–
4. mássalhangzó	–	+

— olyan hangok is vannak (2), amelyeknél az akadály mellett nyílás is képződik, és

— olyan hangok is vannak (3), amelyeknél se akadály, se nyílás nem képződik, azaz átmenet van az akadály és a nyílás között.

A táblázat így tölthető fel tartalommal:

	magánhangzós (nyílás)	mássalhangzós (akadály)
1. magánhangzók	+	–
2. nazálisok, likvidák	+	+
3. tágréshangok	–	–
4. egyéb mássalhangzók	–	+

1. a) N a z á l i s o k (*m, n, ny*): a szájüregben akadály található (Szépénél emiatt –mgh a jegyük, mert szerinte a mgh képzésnél a nyílás a szájüregben van), ugyanakkor azonban az orrüreg felé akadálytalanul (nyílás) távozhat a levegő.

b) L i k v i d á k (*l, r*): a szájüregben akadály található, azonban ennek képzése alatt (*l*: laterálisan, oldalt; *r*: a nyelv elperdülésekor) nyílás is keletkezik. (Szépénél, mivel a nyílás a szájüregben jön létre, ezek a hangok +mgh jegyűek.)

Ez a két csoport az akadály képzés miatt (+msh) egyértelműen mássalhangzó, még ha van nyílás képzés is esetükben.

2. Akkor, amikor a nyílás és a rés (= akadály) közötti átmenet tapasztalható (magyarán nyílásnak szűk, de résnek tág a keletkező „akadály”) ún. *t á g r é s h a n g o k* jönnek létre.

Szépe Györgynél a magánhangzó/mássalhangzó kettősség megállapításában még szerepet játszott a hangzósság is (ő Gombocz Zoltán nyomán állapította meg):

1. *a, á*
2. *e, ë, é, o, ó, ö, ő*
3. *i, í, u, ú, ü, ű*
4. *r, l*
5. *m, n, ny, η*
6. *v, j, z, zs*
7. *b, d, g*
8. *f, ʃ, sz, s*
9. *p, t, k*

A hangzóssági jeggyel öt csoport elkülönítése vált lehetségessé:

	zengő	mgh	msh
magánhangzók	+	+	–
félmagánhangzók (<i>ʃ, j, ɕ, γ, h, φ, β</i>)	–	–	–
likvidák (<i>l, r</i>)	+	+	+
nazális mássalhangzók (<i>m, n, ny</i>)	+	–	+
nem nazális mássalhangzók	–	–	+

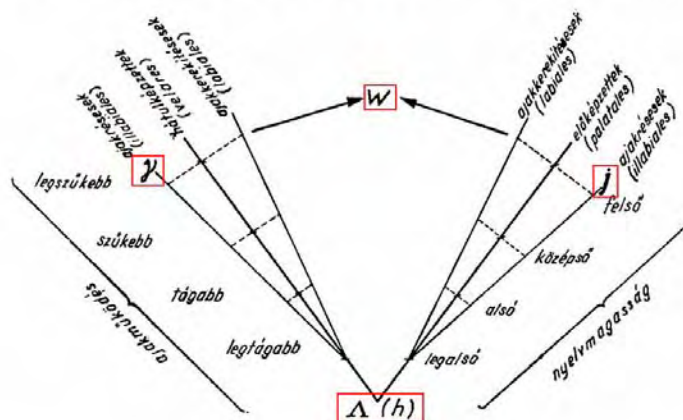
Ebben a felosztásban Szépe a tágréshangokat félmagánhangzóknak nevezi. A *félmagánhangzó* /*félhangzó*/szemivokális elnevezés jelentései eltérők a különböző hangtanokban. Jelentheti:

1. [– mgh] [– msh] (*ʃ, j, ɕ, γ, h, φ, β*): a mássalhangzó se a magánhangzók, se a mássalhangzók jegyeivel nem rendelkezik egyértelműen: *tágréshang*.

2. [+ mgh] [+ msh] *j/í, β ~ γ / u ~ ü*: a hang vagy mássalhangzó, vagy magánhangzó. Képzésileg a magánhangzók/mássalhangzók érintkezési területén képződik, a fonológiai helyzete dönti el, hogy magán- vagy mássalhangzónak számít-e: *szemivokális, félhangzó*.

Ezek a hangok rövid, zöngés, tágréshangok, [+zengő] jeggyel.

A magánhangzóképzés határhelyzetei

3. [+ mgh] [– msh] *i, u, ü* (éj, óu, öü): Ezeket a magánhangzókat a diftongusok kisebb nyomatékú elemeként szokták emlegetni: *szemivokális, félhangzó, simulóhang*.

Mi az 1. csoportra a *tágréshang*, a 2.-ra a *szemivokális* vagy *félhangzó* terminust fogjuk használni. A 3. csoport elvileg szintén *szemivokális/félhangzó* néven említődhet (hogy megértsük a régi felfogásokat), de valójában ez egy fonetikailag nem létező kategória, ugyanis a diftongus egy hang, nem lehet „elemé”, se kisebb, se nagyobb nyomatékú. Viszont az egyszerűség kedvéért lehet így említeni az átmenet két végpontját. Ebben a funkcióban a félhangzót *simulóhang*-nak nevezik.

A szemivokálisok két (három) fajtája természetesen nem válik szét, ugyanaz a hang ide és oda is tartozhat. Még a megkülönböztető jegyes besorolásuk is vitatható. A *w* és a *j* Szépénél [–mgh] [–msh], Crystalnál [+mgh] [+msh], és félmagánhangzónak, illetve félmássalhangzónak nevezi őket.

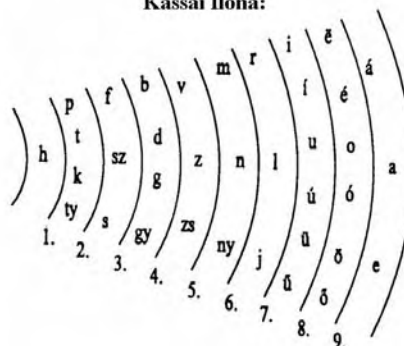
A hangzósság központi fontosságú kérdés a magánhangzók/mássalhangzók elkülönítésében. A Szépe által használt Gombocz-féle hangzóssági sorozat azonban egy ponton téves:

Hangzóssági sorozat

Gombocz Zoltán:

1. *a, á*
2. *e, ē, é, o, ó, ő, ö*
3. *i, í, u, ú, ü, ű*
4. *r, l*
5. *m, n, ny, η*
6. *v, j, z, zs*
7. *b, d, g*
8. *f, ç, sz, s*
9. *p, t, k*

Kassai Ilona:

A bennünket itt érintő leglényegesebb változás: a *j* átkerül a 4. hangzóssági sorba az *r*, *l* mellé, azaz nem zengőből zengő hang „lesz”. (Ez tökéletesen megfelel annak a megfigyelésnek, ami szerint a magyarban a *j* gyakran ugyanúgy viselkedik, mint az *r* és az *l* (pl. a zárt szótagi megelőző magánhangzó megnyújtásában.)

A hangzósság szerint két nagy csoportja van a mássalhangzóknak: hangzósak és nem hangzósak. Ez a két csoport nem egyszerűen akusztikai tulajdonságaiban különbözik, hanem fonológiai viselkedésében is.

A nem hangzós mássalhangzóknak (a *h* itt is „kilóg”) mindnek van zöngés–zöngétlen párja, a nem hangzós mássalhangzók mint indukálók és indukáltak (hasonítók és hasonulók) részt vesznek a zöngésségi hasonulásban. Alapvető képzési és akusztikai jegyükről ezeket *zörejhang*-nak vagy *obstruens*-nek nevezik.

Ebbe a csoportba tartozik a *h* és a *v*, amelyek kilógnak a sorból. Ennek nyelvtörténeti oka van. A *h* korábban valódi zörejhang volt, a χ -ból fejlődött. Volt zöngés párja is: $\chi : \gamma$. Amennyire lehetséges, őrzi zörejhangos tulajdonságait azzal, hogy bár ő maga nem hasonulhat (részben mert nincs zöngés párja, részben mert nem állhat olyan fonotaktikai helyzetben, hogy egyáltalán zöngésednie kelljen, hiszen a *h* a magyarban csak magánhangzók előtt fordul elő), de hasonít: *dob + hat = dophat*.

A *v* kivételes helyzetének oka szintén nyelvtörténeti: $\beta > v$. Mivel a β szemivokális, nem volt/lehetett zöngétlen fonemapárja, és nem vett részt a zöngésségi hasonulásban. Miután a zörejes képzésűvé vált, az *f* párjaként részlegesen bekapcsolódott ebbe: ő maga hasonul (*hív + hat = hívhat*), de nem hasonít (*húsvét, ötven*), bár a nyugati nyelvjárásokban már ez is bekövetkezett (*huzsvét, ödven*).

Azokat a mássalhangzókat, amelyek [+zengő] jegyűek (hangzósok) *zengőhang*-nak (*szonoráns*-nak) nevezzük. Ezek mindig zöngések (nincs zöngétlen párjuk) és soha nem vesznek részt a zöngésségi hasonulásban (vö. *ajtó, fáklya*).

Szépe György	Siptár Péter
likvidák	zengőhangok (szonoránsok)
nazális mássalhangzók	
nem nazális mássalhangzók	zörejhangok (obstruensek)

Figyelembe véve az újabb fonetikai/fonológiai eredményeket, Szépe György felosztását, módosítanunk kell. Ebből indultunk ki:

	zengő	mgh	msh
magánhangzók	+	+	–
félmagánhangzók ($\acute{\chi}$, <i>j</i> , χ , γ , <i>h</i> , φ , β)	–	–	–
likvidák (<i>l</i> , <i>r</i>)	+	+	+
nazális mássalhangzók (<i>m</i> , <i>n</i> , <i>ny</i>)	+	–	+
nem nazális mássalhangzók	–	–	+

Módosításaink:

1. A félmagánhangzók mindig zengőhangok, ezért a nem zengő $\acute{\chi}$, χ , *h*, φ kikerül ebből (2.) a csoportból, és a nem nazális mássalhangzók (5.) közé sorolódik.

2. A félmagánhangzók zengő réshangok. Mivel az *l* is réshang (3.), kerüljön egy csoportba a félmagánhangzókkal (2.)

3. Az *r* mint zárhang (3.) kerüljön a nazálisok (szintén zárhangok; 4.) csoportjába.

Eszerint ilyen mozgásokat végzünk:

	zengő	mgh	msh
1. magánhangzók	+	+	-
2. félmagánhangzók [réshangok] (<i>j, γ, β, χ, χ, h, φ</i>)	+	-	-
3. likvidák (<i>l, r</i>)	+	+	+
4. nazális mássalhangzók [zárhangok] (<i>m, n, ny</i>)	+	-	+
5. nem nazális mássalhangzók (<i>p, b, s, zs</i>)	-	-	+

Ezekkel a módosításokkal a következő táblázatot kapjuk:

	zengő	mgh	msh
magánhangzók	+	+	-
félmagánhangzók (<i>j, γ, β</i>) [= zengő középréshangok] + <i>l</i> [= zengő oldalréshang] = approximánsok	+	-	-
nazális mássalhangzók (<i>m, n, ny</i>) [= nem felpattanó zárhangok] + <i>r</i> [= többször felpattanó zárhang] = zengő zárhangok	+	+	+
nem nazális mássalhangzók (<i>p, b, s, zs, χ, χ, h, φ</i>)	-	-	+

A zengőhangok legfőbb fonetikai tulajdonsága, hogy nincs zörejelemük (még pontosabban: nincs bennük turbulens zörej), legfőbb fonológiai tulajdonságuk, hogy nincs zöngétlen fonémaváltozatuk.

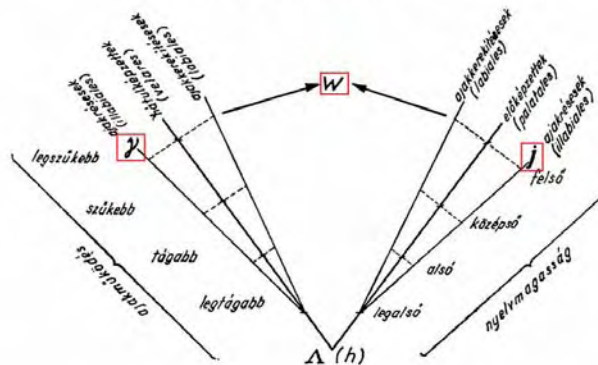
Összegezve a következő rendszerezést kapjuk a magánhangzókról/mássalhangzókról:

Magánhangzók	
(Szemivokálisok)	
Mássalhangzók	szonoránsok
	obstruensek

Fonológiailag a szemivokális kategória nem létezik, nyelvi viselkedésük szerint a hangok vagy magánhangzók vagy mássalhangzók. Érdekes erre a problémás kategóriára még egy pillantást vetni. Miért van szükség egyáltalán a szemivokális kategóriára?

Azért, mert a nyelvben átjárás van a magánhangzók és a mássalhangzók között. Általában mássalhangzó > magánhangzó irányban. Ezt úgy hívják, hogy vokalizáció. Helyére nézve a magánhangzóképzés szélső helyzeteiben figyelhető meg:

Vokalizáció

Az átment a mássalhangzók és a magánhangzók között a két csoport érintkezési pontjainál mehet végbe. Magánhangzóknál a legzártabbaknál (felső nyelvállású rövideknél; *u, ü, i*), hiszen ezek vannak legközelebb az akadályképzéshez; a mássalhangzóknál a legnyíltabbaknál (rövid, zöngés, zengő tágrés hangok: *β, γ, j*).

A vokalizáció során a szemivokálisok változnak magánhangzókká. A szemivokálisok változásának két irányja lehet:

β és *γ* → obstruenssé válik: *v* és *χ (> h)* [vö. hiátustöltő]
 → vokalizálódik: *u* vagy *ü*

A *β* és *γ* attól függően válik *u*-vá vagy *ü*-vé, hogy milyen hangrendű a szó (mély–magas):

kif̄i >> *kēβ* > *kēü* > *köü* > *kő*

lavica > *laβca* > *lauca* > *louca* > *lóca*

mēney > *mēneü* > *mēnőü* > *mēnő* (*menő*)

A *j* megmarad szonoráns mássalhangzónak, nincs példa a vokalizálódására.

A magyarban ez a három mássalhangzó (képzését tekintve approximáns; *β, γ, j*) minősül szemivokálisnak, csak ezek vokalizálódhatnak, akármit is mond a nyelvtörténet tankönyv, ami megemlíti az *l* és a *χ* vokalizálódását is.

Ezeknek az approximáns mássalhangzóknak van frikatíva (zörejes réshang) ejtésük is. Ezt a hagyományos magyar nyelvészet (és a magyar fonetikus átírások) nem különböztetik meg, az IPA-ban van saját jelük:

Approximáns	Spiráns
j	ɰ
w	β

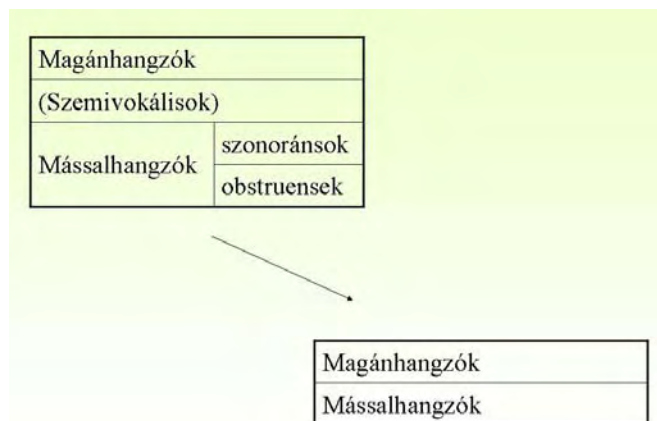
A Szépe által félmagánhangzónak nevezett hangokkal (*χ̣, j, χ, γ, h, φ, β*) a helyzet a következő:

Szemivokális: mássalhangzóként jelölve: *j, γ, β*; magánhangzóként jelölve: *ɰ, u, ü*

Approximáns: *j* [j], *γ* [ɰ], *β* [w], *l* [l̥], *ly* [ɬ]

Spiráns: *χ̣* : *j* [ç : ɰ], *χ* : *γ* [x : ɣ], *h* [h : h̥], *φ* : *β* [ɸ : β], *l* [ɬ : ɮ]

Végülis azt láthatjuk, hogy a közismert magánhangzó/mássalhangzó kettősség fonológiailag létezik, bár fonetikailag egy átmeneti csoporttal kell számolnunk:

De honnan tudjuk, hogy valami magánhangzó vagy mássalhangzó? Itt a szemivokálisok, azaz az átmenet jelenthet problémát. Fonetikailag lényegében eldönthetetlen: se nem magánhangzók, se nem mássalhangzók; másfelől ugyanez: magánhangzók is és mássalhangzók is.

Viszont fonológiailag eldönthető, hogy az adott szemivokális magánhangzó-e vagy mássalhangzó: a kérdés eldöntéséhez egyszerű hangtani-morfofonológiai szabályok nyújtanak segítséget. (Ebből a szempontból egyedül a *j*-t tudjuk vizsgálni, mert a γ és β hiányzik a mai magyar fonémakészletből.)

A *j* tesztelése történhet szó elején és szóvégen, hogy mássalhangzó-e (*j*) vagy magánhangzó (*i*):

Szóvégen: tudjuk, hogy a magyarban a *-val/-vel* vagy a *-vá/-vé* rag *v*-je hasonul az öt megelőző mássalhangzóhoz (*szék-~~kel~~*), míg magánhangzó után megmarad (*hajó-~~val~~*). Ezek szerint:

?*ba_i* + *-val* > *ba_ival (mgh)

?*ba_j* + *-val* > *bajjal* (msh) — A *j* szemivokális a szó végén ebben az esetben mássalhangzó.

De mi a helyzet a „simulóhangként” diftongusban előforduló *j*-szerű hanggal?

?*lé_i* ’lé’ + *-vel* > *léivel* (mgh)

?*lé_j* ’lé’ + *-vel* > *léjjel (msh) — Egyértelműen magánhangzó.

A különböző beszélők különböző nyelvváltozatában ingadozhat. Egyesek nyelvében a *szpréj*-szerűen ejtett *spray* szó magánhangzóra végződik [*szpré_i*], másokéban mássalhangzóra [*szpré_j*]; vö. : *szpré_i* + *-vel* > *szpré_iivel*, de *szpré_j* + *-vel* > *szpré_jjel*.

A szó elején az *a/az* határozott névelő mutatja, hogy magánhangzós vagy mássalhangzós a szókezdet. (Erről ld. a következő témában a diftongusok kapcsán írottakat.)